

nosti, povećanje davanja za djecu i smanjenje troškova školovanja djece. Sve to upućuje na »veliku važnost ekonomskih uvjeta u formiranju obitelji u Hrvatskoj« (str. 82).

Nakon analize dobivenih podataka, u poglavlju »Stanje i prognoze socijalitetnog steriliteta u Hrvatskoj« još se jednom potvrđuju najvažnije činjenice te se naglašava sve veći utjecaj socijalitetnog steriliteta na stopu fertiliteta. »Prema pouzdanim prognozama, između 15 i 20 posto žena u Hrvatskoj tijekom svog fertilnog razdoblja neće roditi, a razlog tome neće biti biološka neplodnost, već sve češće osobni izbor« (str. 108).

U »Zaključku« autori na temelju dobivenih rezultata potvrđuju svih devet postavljenih hipoteza o čimbenicima socijalitetnog steriliteta. Jedan je od bitnih čimbenika porasta broja neoženjenih neravnoteža između broja muškaraca i žena u najfertilnijoj životnoj dobi u seoskim naseljima. Autori potvrđuju hipotezu o manjku uvjeta za usklađivanje obiteljskih i poslovnih obveza koji djeluje obeshrabrujuće na ulazak u brak, o tome da promjena društvenoga i gospodarskog sustava te povećana socijalna nesigurnost utječe na porast neudanih/neoženjenih u Hrvatskoj te da je najveća koncentracija sudioničke populacije, tj. neudanih/neoženjenih, u velikim gradovima. Potvrda tih hipoteza znači da se na socijalitetni sterilitet »više ne može gledati kao na 'slučajnu pojavu', već je tom problemu potrebno pristupiti s mnogo više pozornosti, kako sa znanstvene tako i sa šire društvene pozicije« (str. 33). Ovo istraživanje značajno pridonosi razumijevanju demografskog stanja u Hrvatskoj, no to nije dovoljno, kao što kaže jedna sudionica ankete: »Istražiti je potrebno, ali i potruditi se popularizirati rezultate istraživanja te u to uključiti interdisciplinarnu stručnjake koji bi temeljem rezultata mogli praktično djelovati« (str. 166).

Jelena Stanić
Zagreb

Maja Brkljačić, Sandra Prlenda (ur.)

Kultura pamćenja i historija

Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006, 416 str.

Knjiga *Kultura pamćenja i historija* sadržava izbor radova koji se bave sjećanjem i pamćenjem kao društvenim fenomenom. Sastoji se od tri poglavlja: »Teorijska izvorišta«, »Primjeri – studije: baština i tradicija – što i kako (za)ostaje?« i »Suvremene kontroverze«. U svakom poglavlju odabrani su autori koji svojim analizama i interpretacijama pridonose razumijevanju temeljnih pojmova kulture sjećanja i njihove prepoznatljivosti u različitim segmentima društvene zbilje. Što pamtimo, što zaboravljamo i zašto su neki sadržaji dugotrajniji i značajniji za neke skupine, države i društva, a drugi prolazniji i skloni potiskivanju i zaboravu?

Pluralizacija društva generira različitost u pamćenju, pa se to posebno odražava na službena pamćenja u bivšim socijalističkim zemljama. Umjesto monopolnog sjećanja dolazi do pluralizacije i polarizacije u kulturi sjećanja, što se paradigmatično očituje u komemoracijama i interpretacijama zločinâ u Bleiburgu i Jasenovcu. Osim sa sjećanjem, suočavamo se i s fenomenom protusjećanja, koji Michel Foucault označuje kao onaj prostor gdje subjektivitet pojedinca iskazuje otpor prema službenim verzijama historijskoga kontinuiteta te se tako iznova realizira kao subjektivitet. Pokušaj prevrednovanja i drugačije interpretacije Drugoga svjetskog rata doveo je do poznate *Historikerstreit*, sukoba i svađa njemačkih povjesničara oko nacizma. Pad socijalizma doveo je do bitnih promjena kolektivnih identiteta, što je institucionalno »prerađivano« u kulturu i politiku sjećanja. Neka su sjećanja favorizirana, a druga gurnuta u sivu zonu ili do kraja proskribirana.

Poglavlje »Teorijska izvorišta« počinje tekstom »Između pamćenja i historije«, čiji je autor Pierre Nora. Pamćenje je vezano uz

ljudske skupine, podložno mijenama, dijalektici sjećanja i amnezije. Zbog strahovita ubrzanja društvenih procesa, ističe Nora, pamćenje u modernom društvu postaje posao velikog broja pojedinaca i svi kao da u njemu žele pronaći uporišnu točku u tom vrtlogu zbivanja. Jan Assman u tekstu »Kultura sjećanja« ističe važnost sjećanja, koje prema njegovu mišljenju stvara zajednicu. Najrašireniji oblik kulture sjećanja jest štovanje mrtvih, što razdvaja ljudsku vrstu od drugih zajednica u poznatom svijetu. Individualno pamćenje neke osobe, kako piše Assman, izgrađuje se kroz njezino sudjelovanje u komunikacijskim procesima, a zaborav nastupa prekidom komunikacije. Pritom autor u teorijskoj elaboraciji posebno diferencira i obrađuje *komunikacijsko* i *kulturno pamćenje*. Komunikacijsko pamćenje obuhvaća sjećanja koja se odnose na blisku prošlost, ono što se događa u našem vremenu. To su sjećanja koja akteri dijele u intersubjektivnoj komunikaciji, a kao dobar primjer navodi se generacijsko pamćenje. Kulturno pamćenje ima čvrsta uporišta, institucionalizirano je i znatno utječe na individualno sjećanje. Kulturno pamćenje, kako ističe autor, ima svoje posebne nositelje i u tu se skupinu mogu uvrstiti šamani, barda, grioti, svećenici, učitelji, umjetnici, pisci, znanstvenici i svi oni koji imaju javnu punomoć za znanje i poučavanje. U tekstu »Kolektivno sjećanje i stvarna prošlost« Steven Knapp iznosi tezu da su etičke i političke vrijednosti u osnovi povezane s pripovijestima te da su zajedničke vrijednosti vjerojatno povezane s pripovijestima sačuvanima u kolektivnom sjećanju.

Drugo poglavlje počinje tekstem francuske povjesničarke Mone Ozouf »Panteon – visoka škola mrtvih«. Kolektivno pamćenje, kako navodi autorica, ima potrebu za topografskim upisivanjem, bez kojega bi prestalo postojati. Pamćenje Panteona nije nacionalno pamćenje, već jedno od političkih pamćenja koja se nude Francuzima, a štovanje tradicije u različitim se kulturama, iz-

među ostalog, očituje u sjećanju na pretke i utemeljitelje. Britanski povjesničar marksističke orijentacije Eric Hobsbawm u tekstu »Izmišljanje tradicije« zapaža da tradicija nije samo ono što se dogodilo nego često još više ono što akteri kroz desetljeća i stoljeća unose u povijesne sadržaje. Iako tradicija izgleda čvrsto i utemeljeno u povijesnim zbivanjima, njezin je sadržaj društvena konstrukcija povijesne zbilje u kojoj se neki događaji, ličnosti i procesi naglašavaju i izdvajaju, a drugi potiskuju i prešućuju. U tekstu »Vojne proslave u Njemačkoj i Francuskoj kao nacionalni rituali (1871–1914)« Jakob Vogel primjećuje da u tom razdoblju, stvaranjem nacionalnih država i modernizacijom društva, vojska postaje središnji simbol nacije. Odlikovanja su dio tih nacionalnih rituala, koja potvrđuju društvenu hijerarhiju i uključuju odlikovane u strukture porotka. John R. Gillis u tekstu »Pamćenje i identitet: povijest jednog odnosa« uočava da sjećanje i identitet nisu fiksne kategorije, već su situacijski uvjetovane i oblikovane, pa su prostor i vrijeme bitne odrednice sjećanja i sastavnice identiteta. Sjećanja su različita, pa tako pamćenje i zaborav ovise o odnosima moći unutar nacionalnog društva, ali i njegovoj povezanosti s drugim društvima u bližoj i daljoj okolini. Kako ističe autor, stvaranje novog Japana i dviju novih njemačkih država zahtijevalo je više zaboravljanja nego pamćenja. Poglavlje završava tekstem Jamesa Younga »Tekstura sjećanja«, gdje se analizira odnos države i sjećanja. Cilj države jest stvoriti temeljno sjećanje kao kohezivni čimbenik ujedinjene zajednice. Ono što je prema autorovoj interpretaciji bitno u sjećanju, jest pitanje čemu sjećanje služi danas i za nas.

U trećem poglavlju, »Suvremene kontroverze«, prikazani su radovi četiriju autora. Etienne François u radu »Velike pripovijesti i lomovi brana sjećanja. Sjećanje na Drugi svjetski rat između nacionalizacije i univerzalizacije« analizira kontroverzna sjećanja na

Drugi svjetski rat. Europa je utemeljena na antifašizmu i naracijama o tim događajima. Pritom se unutar pojedinih zemalja javljaju različita, do našeg vremena potisnuta sjećanja te donekle mijenjaju poglede i na to razdoblje. Nacionalizacija pokušava razumjeti i drugu stranu u tom ratu, a čin američkog predsjednika Reagana, koji je izazvao brojne kontroverzije, kada je u Bitburgu položio vijenac na grobove esesovaca jedan je oblik takve empatije. Slijedi tekst Holma Sundhaussena, koji bi čitateljima u Hrvatskoj mogao biti među zanimljivijima: »Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija 'sjećanja' i mitova«. Koji su bili utemeljujući mitovi Druge Jugoslavije? Ponajprije partizanska borba od 1941. do 1945., na koju se nadovezuje i 1948. te sukob sa Informbiroom, a u središtu zbivanja bila je ličnost maršala Tita. Raspadom države situacija se radikalno mijenja. U Hrvatskoj se nacionalni identitet »čisti« od komunističkih i jugoslavenskih sastavnica, a nekoć jedinstvena i strogo kontrolirana kultura sjećanja raspala se na brojna, međusobno različita i proturječna sjećanja. Kao posljedica toga u Hrvatskoj je devedesetih uništeno oko 3000 antifašističkih spomenika. U Srbiji se rehabilitira četništvo, Tito se prikazuje kao Hrvat i neprijatelj srpskog naroda, a Jasenovac se pretvara u manipulativni mit. Stvaraju se novi nacionalni mitovi kao sidrišta oko kojih se okupljaju pripadnici pojedinih nacija, ali i točke sukoba koje vode u ratne sukobe. Claudia Koonz u tekstu »Između pamćenja i zaborava. Koncentracijski logori u njemačkom sjećanju« analizira i uspoređuje nazmjenične valove sjećanja i zaborava u Istočnoj i Zapadnoj Njemačkoj od 1945. do razdoblja neposredno nakon ujedinjenja. Nijemci su nakon rata stvorili novi identitet utemeljen na novom početku i prozvali ga »nultim satom« (*Stunde Null*). Intenzivnija pitanja o logorima i zločinima pojavila su se u studentskom pokretu 1968. i autorica naglašava da situacija u Njemačkoj pokazuje sve teško-

će kritičkog obračuna s nacionalnom prošalošću. U tekstu »Čija je to povijest? Pamćenje, politika i historijska znanost« Paul Boyer analizira kontroverzije oko sjećanja na Drugi svjetski rat i uvođenja u sjećanje žrtava atomskih bombi bačenih na Hirošimu i Nagasaki. Zašto je Americancima teško suočiti se s Hirošimom i Nagasakijem? Jedan od važnijih razloga jest prevladavajuća javna predodžba o pravednom ratu protiv fašizma. Za razliku od Vijetnama, koji je podijelio Amerikance, Drugi svjetski rat bio je jasan i samorazumljiv, s plemenitim i pravednim ciljevima. Idith Zertal, izraelska povjesničarka i kolumnistica, u tekstu »Od Narodnog doma do Zida plača: studija o sjećanju, strahu i ratu« analizira mobiliziranje sjećanja na holokaust i njegov utjecaj na izraelsko-arapski sukob. Temelj židovske tradicije jest pamtiti sve i ne zaboraviti ništa. Osnutkom države Izrael oživljena je daleka prošlost te sjećanja na izlazak iz Egipta i okupljanje na Sinaju, pa za holokaust tu nije bilo dovoljno mjesta. Tek suđenje Adolfu Eichmannu 1960. u Izraelu, intenzivnije vraća holokaust u sjećanje i to iz pozicije suverene židovske države. Sjećanje na teške patnje i stradanja, genocid i plinske komore postaje legitimizirajući obrazac izraelskih osvajanja, veličanja i mitologiziranja pobjede nad Arapima.

Zbornik radova koji se bave kulturom pamćenja i oblikovanjem individualnoga i kolektivnoga sjećanja značajan je intelektualni doprinos društvenoj konstrukciji poslijeratnog sjećanja u Hrvatskoj. Prevrednovanje najbliže prošlosti, uz afirmaciju ljudskih i manjinskih prava, demokratskih političkih standarda i njihovo normativno/vrijednosno pozicioniranje u hrvatsko društvo poželjni su praktični učinci takvih spoznajnih intervencija u hrvatski javni prostor.

Dragutin Babić

*Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb*